

TÜRK BASININDA DEMOKRASİ: MİLLİYET GAZETESİ ÖRNEĞİ (1971)*

D. Beybin KEJANLIOĞLU**

Liberal-çoğulcu demokrasilerde basın, profesyonel gazetecilik ruhuna uygun bir biçimde politikacıların ve basın patronlarının müdahalesi olmaksızın 'haber değeri' olan 'gerçek' olguları aktardığı varsayımıyla ve devlet denetiminde değil de özel mülkiyete tabi olduğu için politikacıların denetimini sağlayacağı inancıyla demokratik kurumların ve değerlerin, "devlete karşı" yurttaş haklarının mümtaz savunucusu; demokrasinin bekçisi olarak nitelenmektedir. Bu haliyle, ne kadar karikatürize edilmiş olursa olsun, basına atfedilen "dördüncü kuvvet" sıfatı, demokrasinin devletin kurumsal yapılanmasının dışındaki denetim ve denge mekanizmaları içinde basına verilen önemi göstermektedir. Dolayısıyla, demokrasinin savunucusu olan basının demokrasiyi ve demokrasinin niteliklerini nasıl tanımladığı da, kaçınılmaz olarak aynı derecede önem kazanmaktadır. Bu bağlamda, bu çalışmada Türkiye'de demokrasinin kesintiye uğradığı 12 Mart Muhtırası döneminde, (kısa bir süre öncesi ve sonrasında -Şubat, Mart, Nisan 1971) bazı köşe yazarlarının yorumları aracılığıyla Milliyet Gazetesi'nin demokratik düzen tahayyülü' irdelenmeye çalışılacaktır.¹

Demokrasi-basın ilişkisini, yukarıdaki sorunsal içinde belirleyip bırakmanın tarihdışı bir anlayış içine hapsolmek anlamına geleceği noktasından hareketle, sırasıyla hem düşünsel boyutta hem de pratikte Batı'daki demokrasi ve basın özgürlüğü mücadelesinden kısaca söz edilecek; daha sonra Türkiye'de demokrasi ve Türk basınının gelişimi anahatlarıyla verilmeye çalışılacaktır. Bu genel görünümü araştırmanın varsayımı, kapsamı ve yönteminin açıklandığı bölüm izleyecektir. 1971 öncesi ve sonrası dönemde araştırmaya rehberlik edeceği kadarıyla Türkiye'de o dönemdeki toplumsal ve politik

* Böyle bir araştırma yapma düşüncesini ortaya atan ve bu çalışmada yol gösterici olan Yrd. Doç. Dr. Eser Köker'e ve metnin son halini okuyup eleştiriler getiren Doç. Dr. Murat Güvenir'e teşekkür ederim.

** Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo-Televizyon-Sinema Bölümü, Araştırma Görevlisi

¹ O dönemde Milliyet'te yayınlanan haberlere bakılmadığı için, bu çalışmanın genelleme-ye gitmek gibi bir iddiası ya da geliştirilebilecek/değiştirilebilecek kısmi bir değerlendirme olmaktan öte bir iddiası yoktur.

açından önemli olaylar ile genel olarak basının durumu ve bunun içinde Milliyet'in konumunun belirlendiği bir çerçeve çizilecek; ardından araştırmanın dökümü verilerek sonuca ulaşılmaya çalışılacaktır.

I. Demokrasi ve Basın

Hakları gözetilen bir otorite alanı içinde monarklar ile baronlar arasındaki mücadele; özellikle vergilere karşı köylü ayaklanmaları; ticaretin ve piyasa ilişkilerinin yayılması; Eski Yunan sitesi ve Roma hukuku gibi klasik siyasal fikirleri yeniden gündeme getiren Rönesansın filizlenmesi; İngiltere, Fransa, İspanya gibi ülkelerde ulusal monarşilerin güçlenmesi; Katolikliğin evrensel iddialarına karşı çıkılması; Kilise ile devlet arasındaki mücadele gibi gelişmeler siyasal hayata ilişkin Ortaçağ nosyonlarının dönüşümüne neden olmuştur (Held 1983:2). Bu gelişmelere bağlı olarak, XVI. yüzyılın sonu, siyasal otoriteye ilişkin düşüncelerin yeşerdiği bir dönem olmuş, liberal felsefenin temelleri atılmıştır.

Liberal düşüncenin egemenlik ve yurttaşlık sorunu üzerine kurduğu temelinin ilk temsilcilerinden biri, XVII. yüzyıl İngiliz düşünürü John Locke'tur. Locke'a göre, hükümet (devlet anlamında) yurttaşların 'doğal hakları'nı korumak için vardır ve olası en çok özgürlüğü sağlamak için sınırlanmalıdır. Rızaya ve güvene dayanan hükümette yasamanın yürütme üzerinde denetimi, yurttaşların da 'doğal hakları'nı korumak için hükümet üzerinde denetimi söz konusudur (Sabine 1951:455).

Yurttaşlık hakları, çoğunluk yönetimi, kuvvetler ayrılığı ilkesi, anayasal monarşi, vb. üzerinde duran Locke liberaldir; ancak demokrasinin oluşturucu öğelerini ortaya koymamıştır. Siyasal iktidarın sınırlanması ve sorumluluğu sorununu daha ileri götürecek 'liberal demokrasi'nin kurallarını koymak, XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında İngiliz faydacılara düşmüştür (toplumsal sözleşme'den 'temsil'e). İnsanların doyumlarını ve faydalarını çoğaltırmak üzere hareket ettikleri düşüncesine dayanan Mill ve Bentham'a göre, (McPherson 1984: 69-70) rekabet edenler arasından serbest seçimlerle iş başına gelen hükümetin en önemli görevi, mülkiyeti ve bireylere çıkarlarını en çoklaştırma fırsatı veren serbest piyasaı korumaktır.

Bireysel fayda ve doyumun bağlantılarını kurmak için değil, bireyin özgür gelişimi ve siyasal hayata katılımı için liberal demokratik hükümeti savunan J. S. Mill'in en önemli sorunu 'özgürlük' ya da McPherson'ın demokrasi kavramlarının ortak noktası olarak belirlediği biçimiyle "toplumun tüm üyelerinin öznel insani kapasitelerinin tam ve özgür gelişiminin koşullarını sağlamak"tı. J.S. Mill'e göre, kilit özgürlüklerin sağlanması ve çoğulcu bir toplumun gelişmesi için en iyi yönetim, yurttaşa karşı sorumlu ve onun tarafından denetlenebilecek (özellikle evrensel ama eşit olmayan oy hakkı, nisbi seçim sistemi ve uzmanlar aracılığıyla) temsili demokrasidir.

Demokratik yönetimin değişkenleri, temel yasal özgürlüklerin (ifade, toplanma, örgütlenme ve basın) varolması önkoşuluna dayanan, halkın temsili ve özgür, genel ve eşit oy hakkı olarak belirlenirse (Therborn 1989: 3), fiili olarak modern demokrasiye ancak işçi sınıfının ve kadınların XIX. ve XX. yüzyıllardaki savaşmaları sonucu ulaşılabilirdiğini söylemek gerekir. Ancak XX. yüzyılda liberal demokrasinin büründüğü biçim, önceki betimlemelerden farklı olmuştur. Bu farklılığı, liberal düşünürlerin basın özgürlüğünü felsefi düzlemde oturttukları yeri, pratikte savaşımın temel argümanı ve

XIX. yüzyıl sonlarından itibaren yaşanan değişimleri açıkladıktan sonra belirtmek ve günümüz demokrasilerinde basının konumunu ortaya koymak gerekmektedir.

Liberalizm, mutlakiyetçiliğin ve geleneğin karşısına akıl ve hoşgörüyü koyarak, toplumun doğal haklara sahip 'özgür ve eşit bireyler'den oluştuğunu ifade eder. Siyaset anayasal devlet, özel mülkiyet ve rekabetçi piyasa ekonomisi (ve partiarkal aile) mekanizmalarıyla bireylerin haklarını koruma ile ilgilidir (Held 1983: 4).

En genel biçimiyle, liberal felsefi söylemlerdeki basın özgürlüğü anlayışı, devlet-sivil toplum ayrımı çerçevesinde ele alınabilir. Sivil toplum kişisel yaşam, aile ve iş yaşamından oluşan, devletten bağımsız özel bir alandır (Held 1983: 3). Basın özgürlüğü de (özel mülkiyet bağlamında), rasyonel bireylerin doğal hakları kapsamına girmektedir (Keane 1991: 13-15).

Faydacılar için ise sorun, doyumun/mutluluğun ençoklaştırılması olduğuna göre, basın özgürlüğünün savunusu, tam da bunu sağlamak içindir. Serbest piyasaya dayalı bir sivil toplum aracılığıyla yurttaşlar arasında mutluluk sağlayacak ve onları zorba hükümetlerden koruyacak iyi bir yönetim (temsili demokrasi) yaratmak gerekir. Keyfi yönetime/despotizme karşı, gizli oy ve seçim mekanizmasının yanı sıra, bizzat düşüncelerin serbestçe ifadesi yoluyla serbest seçimi olanaklı kılan basın özgürlüğü sağlanmalıdır (Keane 1991: 15-16).

J.S. Mill'in faydacılara karşı çıkış noktasını, insanların kanaatlerinin için bir yarar taşıması görüşü oluşturmaktadır. Oysa, düşünce ve ifade özgürlüğü 'hakikat'e ulaşmak için esastır. Yalnız bir kişi bile farklı görüşte olsa, bunu ifade etmelidir. Düşünce yanlış da olsa, ifade edebilmelidir. Karşıt görüşler sayesinde 'mutlak hakikat' bulunacak ve önyargılardan arınılacaktır (Keane 1991: 18-19).

Aslında bütün bu görüşlerin yöneldiği hedef Avrupa despotizmidir; dayandıkları rasyonel ilkeler (doğal haklar, mutluluk/yarar, hakikat) ne olursa olsun, devlet müdahalesi ve sansüre karşı verilen basın özgürlüğü mücadelesinin felsefi boyutunu oluşturmaktadırlar. XVIII. yüzyılın sonlarında kitapçı, gazeteci, öğretmen, akademisyen ve daha alçakgönüllü mesleklerden gelen eğitim görmüş ve az çok mülkiyete sahip insanlar, devlet iktidarına karşı kampanyaya başlamışlardır. Kitap, gazete, dergi, el ilanları gibi yazılı metinler aracılığıyla iletişim kuran bu kesimler, siyasal konularda bir 'kamuoyu' oluşturarak, kanaatlerini sivil toplum adına keyfi devlet edimlerine yöneltmişlerdir. Despotik yönetime karşı basın özgürlüğü ve etkin yurttaş nosyonlarının pratikte sergilendiği bu alan, Habermas tarafından 'burjuva kamusal alanı' olarak adlandırılmıştır (Habermas 1989; Keane 1991: 23-26). Serbest basın ütopyası, kolektif okuma grupları ve (Almanya'daki gibi) radikal basın aracılığıyla demokrasi ve haklarla ilgili konuları tanıtmış, kullanılan dil ve üslubun basitleştirilip anlaşılır kılınmasına katkıda bulunmuş, farklı görüşlere karşı hoşgörüyü derinleştirmiştir (Keane 1991: 28-30). Ancak, oldukça sınırlı bir kesim için geçerlidir bütün bu olanlar... Habermas tarafından analiz dışı tutulan 'çeşitli kentli alt-katmanlar'ın dışlanması pahasına gerçekleşen bir kamusal alandır bu (Habermas 1989: 18). Ayrıca, bazı liberal revizyonist basın tarihçileri, İngiltere'de XVIII. yüzyıl sonunun 'bağımsız' basının "hizip kavgaları, rüşvet ve ideolojik yönetimden oluşan ince dokunmuş bir ağ içine hapsediği"nu iddia etmekte (Curran 1994: 231). XIX. yüzyıl başlarında da ters etki yapan yargılama ve tutuklamalar yerine farklı bir politika güdülmüş, vergiler (ve reklamlar) radikal basını

etkisizleştirme yolu olarak benimsenmiş ve başarıya ulaşılmıştır (Curran & Seaton 1988: 11-13; Golding 1974: 25).

XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar bu düşünce ve pratiklerin oluşturduğu formasyon, rekabetçi kapitalizm evresine karşılık gelmektedir. Liberal yaklaşımın özgürlüğü kavrayışı, 'negatif özgürlük' biçiminde olduğu için, basın özgürlüğü de dışsal bir tehdide -devlete- karşı bir özgürlük olarak tanımlanmıştır. Serbest basın savunucuları için yazılı basın yansız, saydam bir aktarıcı; yazarlar ve muhabirler de rasyonel doğruları gündeme getiren, böylece de 'bilenler' olarak 'bilmeyenler'i aydınlatan bireylerdir (Keane 1991: 49-50 ve 137). Bu çerçevede, liberal kuram ve fiili gelişmeler, yalnızca "bazıların özgürlüğü"nü sağlamaya yönelik olmamış, aynı zamanda teknolojik gelişmelerin basına uygulanmasını, reklam alınmasını ve dolayısıyla, basın patronlarının doğmaya başladığını da görememiştir (Keane 1991: 46). Başka bir deyişle, görülemeyen *yalnızca devletin değil, piyasanın kendisinin de bir sansür aracı olduğu ve basındaki yazarların kendilerinin liberal düşünce sansürüne takıldıklarıdır.*

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, basının bir 'kitlesele eğlence endüstrisi' haline gelmesinin koşullarına gebeydi: Büyük ve yoğunlaşmış kent nüfusu, bu nüfusun gelirindeki artış ve eğlencenin ucuzlaması, tecimsel sömürüye açılan artan boş zaman, gelişkin kent ulaşım sistemleri ve teknolojinin eğlenceye uygulanması. Bu ekonomik koşulların her biri, perakende satış ticaretinin gelişiminde de yaşamsal öneme sahipti. Satış ve eğlencenin bağlantısının kurulmasında da en merkezi rol reklama düşüyordu (Briggs 1960: 9-10). İngiltere'de XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında ortaya çıkan gazetelerin (*Daily Mail, Daily Mirror* gibi) başat geliri reklama dayanıyordu. Bu, basının ekonomik yapısındaki değişime de işaret etmektedir: Artan tirajlara karşın, gazete sayısında azalma ve gazete sahipliğinin daha az elde toplanması -tekelleşme (Golding 1974: 27). 1900 ile II. Dünya Savaşı arası dönemde, reklam gelirine ve endüstriyel yoğunlaşmaya bağlı ekonomik sağlamlık, kitlesele basın piyasasını yaratmıştır (Golding 1974: 28).

Basın alanında bu tür değişmelerin yaşandığı XIX. ve XX. yüzyıllar, işçi sınıfının ve feminist aktivistlerin evrensel ve eşit oy hakkı ile yurttaşlık hakları için verdikleri savaşımın dönemidir. XX. yüzyıl başlarında bugünkü anlamda demokrasinin başladığı İsveç, Norveç, Danimarka, Hollanda ve İngiltere gibi ülkeler dışındaki Batı ülkelerinde çoğulcu demokrasi, ancak II. Dünya Savaşı'ndan sonra kurulabilmiştir (Therborn 1989: 21).

Çoğulcu demokrasilerde yazılı basın ve diğer kitle iletişim araçları (seçimlerdeki partiler/adaylar arası rekabet ve periyodik seçimler ve baskı gruplarıyla birlikte) yurttaşların siyasal iktidarın kurumsal yapılanması (ör. kuvvetler ayrılığı) dışından denetleme ve etkin bir demokrasiyi garanti altına alma araçları olarak düşünülürler (Dunleavy & O'Leary 1987: 40). Ancak, günümüzde tekelleşme ve siyasal iktidarın merkezi gücünün genişlemesi arasında basın bir denge arayışı içinde kalmıştır. Büyük sermaye ile güçlü devlet arasındaki yazılı basın, yurttaş kesimlerinin bir ifade aracı olabilir mi?

Hem düşünsel, hem de pratik düzlemde çizilen bu demokrasi ve basın çerçevesi, araştırmaya ikili bir katkıda bulunmaktadır: 1) Düşünce ve ifade özgürlüğünün devamı olarak basın özgürlüğünün bizzat liberal demokratik değerler içinde yer alması açısından;

2) demokrasinin gelişimi içinde basının kendini konumlaması ve demokrasiyi tanımlaması açısından.

II. Türkiye'de Demokrasi ve Türk Basınının Gelişimi

Osmanlı devletinde yayınlanan ilk gazete, padişahın sahipliğinde çıkarılan *Takvim-i Vakayi* (1831)'dir (Oktay 1987: 37). "Basının neredeyse tümüyle *susturulduğu*" uzun dönemin ardından II. Meşrutiyet'le birlikte bir canlılık olmuşsa da, bunu savaşlar izlemiş ve 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin tek parti döneminde basın, yeni rejimi yayma aracı olmuştur. Çok partili siyasal hayata geçene dek Türk basınında ne liberal anlamda bir özgürlük anlayışından, ne de liberal bir yapılanmadan söz etmenin olanağı vardır; basın sürekli baskı ve kısıtlama altındadır.

Geniş halk kesimlerinin desteğiyle 1950 seçimleri sonucu iktidara gelen Demokrat Parti (DP), hem tek parti yönetimine karşı yükselen bir popülist hareket olarak, hem de ticaret burjuvazisini güçlendirmeye yönelik bir platform olarak görülebilir. DP'nin siyasal söylemi din özgürlüğü ve piyasa temalarına dayanmış; iktidara geldiği 1950 yılında da hemen Arapça ezan yasağını kaldırmış, dış ticarete geniş çaplı bir serbestleşme başlatmış ve Batı ile yakın ilişkiler kurma çabalarına (NATO'ya girebilmek için Kore Savaşı'na bir tugay göndermek gibi) girişmiştir (Eroğul 1990: 121-122; Keyder 1989: 97; Tunçay 1989: 178-179).

DP'nin on yıllık iktidarının ilk dört yılı liberal bir imge yaratıp onu koruma çabasıyla geçtiyse de, sonraki altı yıl sertleşme ve 'otoriter' bir yönetim denemesiyle sonuçlanmıştır (Tunçay 1989: 181-187). Ancak, 1950-54 dönemini liberal olarak nitelenenin ne kadar geçerli olduğu da tartışmaya açıktır. Daha 1952'de, muhalefeteyken CHP'ye karşı temel bir eleştiri noktası oluşturan 'radyonun partizan kullanımı' ile ilgili tartışmaların başlaması (Aksoy 1960: 58-59); gazetelere ilişkin olarak 1951'de resmi ilanlar kararnamesiyle bir denetim sağlanması; 1953'te Ceza Kanunu'ndaki bazı değişikliklerle bakanların basında ele alınmasıyla ilgili yaptırımlar getirilmesi ve 1954 seçimi öncesinde Basın Kanunu'nun tadil edilmesi (Tunçay 1989: 179; Eroğul 1990: 120) gibi uygulamalar liberal demokratik değerlerin ne kadar önemsendiğinin verileri olarak kabul edilebilir! 1954'ten sonra, bu tür uygulamalar çıkırından çıkacak, gazetecilere verilen hapis cezaları ve yargı bağımsızlığının ortadan kalkmasıyla demokrasinin kurumsal unsurları da saldırıya uğrayacaktı (Tunçay: 1989: 183). Bu baskıcı tutumu körükleyen ekonomik sıkıntılar ve dış ilişkilerdeki tıkanıklıklar da sürdükçe, DP'nin otoriterliği 1959-60 yıllarında uç boyutlara ulaşacaktı. 27 Mayıs 1960 askeri müdahalesi bu koşullar altında geldi ve Menderes hükümetinden hoşnut olmayan bürokrat ve aydın kesimleri ile sanayi burjuvazisinden destek gördü (Keyder 1989: 118-119).

1950'li yıllar Türk basınında önemli değişmelerin dönemidir. Bu yıllarda basın, *kitleselleşmeye* yönelmiştir. 1 Mayıs 1948'de Sedat Simavi'nin kurduğu *Hürriyet*, haberlere fotoğraf ekleyip, uzun makaleleri kaldırmış, çizgi romanlar yayınlamaya başlamıştır (Oktay 1987: 49). 1950'de de Ali Naci Karacan *Milliyet*'i kurmuştur. *Milliyet*, *Hürriyet*'e oranla aydın kesimi de okurları arasına katacak bir yayın politikası izlemeye başlamıştır (Oktay 1987: 50).

Basının bu yönelişinin temelinde, bu çalışmada daha önce değinilen, Briggs'in XIX. yüzyıl sonu İngiliz toplumu için yaptığı çözümleme yatmaktadır. Başka bir deyişle, Batı'da XIX. yüzyıl boyunca meydana gelen gelişmelerin sonucu, Türkiye'de 1950'ler ve

sonrasına rastlamaktadır. Özellikle, geniş ve kalabalık bir kent, halkın bol para harcayabilmesi ve teknik gelişmelerin basında kullanılması gibi koşullarda, halkı aydınlatmak ve halka rejimi benimsetmek gibi bir misyon yüklenen basın, yerini reklam gelirleriyle beslenen ve tecimsel kaygılarla işleyen 'kitlesel basın'a bırakmıştır (Şenyapılı 1971: 76).

1960 müdahalesi, hem DP'nin otoriter yönetimi sonrasında Türkiye'nin en özgürlükçü dönemine geçilmesine yol açması, hem de "olağan dönemlerde bile 'ordu etkeni'[ni] siyasal yaşamın değişmez verisi" haline getirmesi (Eroğul 1990: 133) açısından iki karşıt yönelimi içinde barındırmaktadır. Bugün bir değerlendirme yapıldığında, ne yazık ki, müdahalenin olumlu yönü on yıl (hatta daha az) sürmüş, darbe beklentisi ise (zemin hazırladığı 1971 ve 1980 müdahaleleri de yaşandıktan sonra) sürekli kılınmıştır. Yine bu bağlamda, 1960'ların başında yaşanan dönüşüm, 1961 Anayasası ile çoğulcu bir toplum yapısının zeminini hazırlarken, aynı zamanda Özdemir'in sözleriyle (1989: 201), "ordunun 1961 Anayasası'na yerleştirilen Milli Güvenlik Kurulu (MGK) aracılığıyla siyasette, ... Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) ile de ekonomide yerini alması" sonucunu getirmiştir.

DP dönemine bir tepki olarak hazırlanan 1961 Anayasası, yine de "temel hakları güvenceye bağlamak, yasama ve yürütme alanlarında belli bir siyasal tekelleşmesini önlemek, yargıyı etkisiz bir bağımsızlığa ve yaygın bir denetim yetkisine kavuşturmak ve nihayet siyasal partileri anayasa güvencesine almak suretiyle, devleti dizginlemek ve sivil toplumun serpilmesine olanak açmak yolunda, o güne dek Türkiye'de uzaktan bile benzeri görülmeyen, üstelik çağdaş dünyada bile az bulunan bir demokratik hukuk çerçevesi yaratmıştır" (Eroğul 1990: 147). 15 Ekim 1961 seçimleri ile, 1961-65 arası koalisyon hükümetleri dönemi başlamıştır. Bu dönemde ABD karşıtı hareketler de yaygınlaşmış, *Yön* dergisi, Sosyalist Kültür Derneği (SKD) ve Türkiye İşçi Partisi (TİP) aracılığıyla da bu karşıtlık tartışma platformuna getirilebilmiştir (Özdemir 1989: 211).

1965'te sivil yönetime geçiş süreci tamamlanmış ve 10 Ekim'deki seçimler sonucu AP tek başına hükümet kuracak çoğunluğa ulaşmıştır. 1965 seçimleri farklı dünya görüşlerine sahip partilerin Parlamente'ya girebilmesi açısından önem taşımaktadır. 1965-71 yılları arasında ekonomik gelişme ve genişlemenin yanı sıra, AP hükümetinin izlediği dış siyaset de dönemin önemli özellikleri arasındadır. Ancak, 1965-68 arasında çok partili yaşam gerçek bir çoğulculuk içinde işlemiş olsa da, 1968'den itibaren bir "çürüme süreci"ne girmiştir. Eroğul (1990: 151), bu sürecin gelişiminin üç eksen üzerinde olduğunu söylemektedir: "Birincisi sol kesimde yer almış, bir iç parçalanma ve sistem dışına taşma süreci biçiminde belirmiştir. İkincisi sağ kesimde olmuş, bir kümeleşme ve karşı-saldırıya geçme süreci görülmüştür. Üçüncüsü ise doğrudan doğruya yöneticilerin tutumundan kaynaklanmış, hükümetin sol kesimi bastırmaya yönelik saldırgan tutumu, devletin sivil topluma saygı göstermesi esasına dayanan yeni çoğulculuğun hızla sonuna getirmiştir." 1969 seçimlerindeki düşük katılım oranı, bu çürüme sürecinin ve partilere karşı güvensizlik ve umutsuzluğun bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. 1969'da, köylü, işçi ve öğrencilerin işgal eylemleri, karşıt gruplar arasındaki çekişme ve silahlı çatışmalar (bu çatışmalar içinde kolluk kuvvetlerini de dahil etmek gerek), siyasal çözülmeye işaret etmektedir. 1970'de buna, ekonomik bunalım ve ardından parti içi çekişmeler ve bölünmeler de (ayrı ayrı, CHP, AP ve TİP içinde) eklenmiştir. 1971 başlarında iyice yoğunlaşan silahlı eylemler karşısında kamusal otoritenin aczi de, Silahlı Kuvvetlerin muhtırasına giden yolu kısaltmış; 12 Mart

1971'deki askeri müdahale, parlamentoyu feshetmemesine karşın, çok partili yaşamı ikinci kez kesintiye uğratmıştır (Eroğul 1990: 153-155).

1960'larda rejimin sivil toplum doğrultusunda bazı güvencelere kavuşmasına koşut olarak, sol ve sağ basında radikal unsurlara yayın izni verilmesine tanık olunmuştur. 1961'de çıkmaya başlayan *Yön* dergisi, bu dönemde solun en etkili yayın organlarından biri olmuştur. Kemalist sol diye adlandırılabilir bir çerçevede yazıların yer aldığı dergi 1967'de kapanmış; yerini daha radikal iki dergiye bırakmıştır: *Anı* ve *Türk Solu* (Belge 1990: 170). Bu dergilere karşın, 1970'lere kadar solun doğru dürüst bir günlük gazetesi olmamış (*Akşam* dışında); kitlelere açılabilmesi ancak büyük gazetelerin köşe yazarları sayesinde gerçekleşebilmiştir (Oktay 1987: 57).

Gecikmiş olmasına karşın, sağın daha fazla yayın organı olmuştur. Türkçülüğü savunan sağ kesimde MHP'nin *Hareket* ve *Töre* gibi yayın organlarının yanında *Hergün*, *Millet*, *Bayrak* ve *Orta Doğu* gazeteleri de aşırı sağın görüşlerini yaydıkları organlardı. Bunlardan başka, MHP'nin 1966-71 yıllarında *Milli Hareket* başlıklı aylık; 1969-71 yıllarında da *Devlet* başlıklı haftalık yayın organları vardı (Oktay 1987: 76). Sağda, İslamcı akımın siyasal niteliğe bürünmesi de *Bugün* dergisi çevresinde olmuştur (Eroğul 1990: 151).

1960'larda devletçi anlayıştan kurtulamamış sol ile milliyetçi sağın seslerini duyurdukları yazılı basının yanı sıra, kendini tarafsız olarak niteleyen kitleleşmiş basın da gelişmesini sürdürmüştür. 1971'de Türkiye'de net satışı 50.000'ün üzerinde 8 günlük gazete vardır (Şenyapılı 1971: 71). Bunların 1970'in ilk dört ayındaki yaklaşık tirajları şöyledir:

Hürriyet	560.000 - 585.000
Saklambaç	265.000 - 288.000
Günaydın	223.000 - 295.000
Tercüman	210.000 - 233.000
Milliyet	182.000 - 189.000
Cumhuriyet	103.000 - 110.000
Akşam	47.000 - 65.000
Yeni Asır	45.000 - 55.000

Büyük gazetelerin temel gelirlerini reklamlar oluşturmuştur. Reklamlardan elde edilen kazançla, basım araçlarının yenilenmesine ve İstanbul'un yanında Ankara ve İzmir'de de ayrı basımlara başlanmıştır. Renkli reklamlar yaygınlaşmış, off-set baskı tekniğine geçilmiştir. Yönetim, basım ve dağıtım alanlarında örgütlenmelere gidilmiştir. Promosyon da 1960'larda başlamıştır. Gazeteler olağan olaylar ve değişik içeriğe yönelmiş, bunları da kısa metin, bol fotoğraf ve büyük punto biçiminde vermeye başlamışlardır. Sonuçta, gazete tecimsel bir işletme olarak Türkiye'deki yerini almıştır (Şenyapılı 1971).

Türk basını ile Batı basını arasında tarihsel gelişmeleri açısından bir karşılaştırma yapıldığında,² Batı'da iki yüzyıla yayılan gelişmelerin Türkiye'de 25 yıl içinde ortaya çıkışı ve aynı evrimlenme şemasını izlemediği görülebilir: Batı'da XVIII. yüzyılın

²Bu, karşılaştırmalı bir araştırma çerçevesi kurmak için değil de liberal-çoğulcu demokrasi ve liberal basın anlayışları Batı'dan alındığı için...

sonlarındaki basın özgürlüğü savaşları, Türkiye'de radikal basının yaygınlaşmaya başladığı 1960'lı yıllara karşılık gelmektedir. Batı'da XIX. yüzyılın sonunda oluşmaya başlayan kitle basını olgusu, Türkiye için 1950'lerin bir olgusudur. Batı'da XX. yüzyılın başında görülen tekelleşmeler ise, ancak 1973'ten sonra Türk basınının bir sorunu olacaktır.

Batı ülkeleri-Türkiye karşılaştırması yaparken vurgulanacak en son ve en önemli nokta, demokratik değer ve kurumların, dolayısıyla basın özgürlüğünün de kurumlaşması (kurumlaşmaması), Türkiye'de bambaşka bir seyir izlemiştir. Batı'da XVIII. yüzyılda basın kendini devlete karşı konumlayarak özgürlük savaşımına girmiştir. Oysa, Türkiye'de böyle bir savaşım olmamış, diğer bir çok değer gibi bu da ithal edilmiştir. Büyük gazetelerin siyasal iktidarla dirsek teması bir yana, 1960'ların radikal solu bile kendini devletçilikten kurtaramamıştır.

Türk Basınının Demokratik Düzen Tahayyülü Üzerine Bir Çalışma: *Milliyet* Gazetesi (Şubat-Mart-Nisan 1971)

I. Çalışmanın Çerçevesi

Bu çalışmanın konusunu *Milliyet* gazetesinin 1971 yılında demokrasiyi anlamlandırma biçimi oluşturmaktadır. Dolayısıyla, amaç da konuyla örtüşmektedir: *Milliyet* gazetesinin demokratik yaşam tarzının hangi unsurlarını öne çıkardığını, demokrasiye ilişkin genel anlayışını sergileyebilmek.

Çalışmanın varsayımı, "Türk basını ne kadar tarafsız ve nesnel olduğunu iddia etse de (ki böyle bir şey mümkün mü?), varolan iktidar sisteminin değerlerini savunmakta; bu yeğlemesiyle de demokratik kurum ve değerleri statükocu bir elekten geçirecek kısmi olarak aktarmaktadır" genel savından hareketle, *Milliyet* gazetesinin -üç köşe yazarının yazıları aracılığıyla- demokratik düzen tahayyülünün genel ahlak değerleriyle sınırlı olduğu, demokratik kurum ve değerlere ilişkin görüşün belirginleşmediği, basını doğrudan ilgilendiren basın özgürlüğü gibi temel hak ve özgürlükler açısından bile sesini çıkarmadığıdır.

Araştırma evreni genel olarak Türk basını, özel olarak *Milliyet* gazetesidir. Çalışma alanını ise, Şubat-Mart-Nisan 1971'de *Milliyet* gazetesindeki köşe yazarlarının metinleri oluşturmaktadır. Bu tarihlerin seçilme nedeni, Türkiye'de siyasal hayatta çok partili düzenin kesintiye uğradığı 12 Mart 1971 askeri müdahalesinin hemen öncesi ve sonrasını kapsadığı için, demokrasiye ilişkin tartışmaların yoğun olacağı düşüncesidir. Bir başka neden ise, müdahale öncesinde Türkiye'de görülmedik ölçüde sivil toplumun serpilmesine tanık olunması, en demokratik dönemin yaşanmış olmasıdır. Bunun gazetecilerin yazılarına yansımış olması beklentisi de bu nedenin bir uzantısıdır, en azından Batı'da basın özgürlüğü savaşımının devlete karşı konumlanarak verildiği düşünülünce...

Çalışma alanı, bir adım daha ileri gidilerek, üç gazetecinin yazılarıyla sınırlandırılmıştır. Bu yazarlar Abdi İpekçi, İsmail Cem ve Burhan Felek'tir.³ Bu

³Şubat, Mart ve Nisan aylarında *Milliyet*'te yazan köşe yazarları ve köşelerinin adları şöyledir:

s. 1- 'Durum' Abdi İpekçi

yazarların seçilmesinde temel ölçütler, üç ayrı tiplere olanak vermeleri, yazıların diğer gazetecilere oranla daha sık yayınlanması ve iç politikaya ilişkin sorunlarda daha çok yoğunlaşmalarıdır. Böyle bir tercih, haber çözümlemesine yer verilmediği için araştırmanın daha kayda değer bir sınırlılığını da ortaya koymaktadır.⁴

Çalışma yöntemi, belli tekniklerle yürütülüp 'nesnel' olduğu söylenen araştırmalarda da araştırmacının öznelliğinin ön plana çıktığı görüşünden hareketle, aşağıda çerçevesi çizilen liberal-çoğulcu demokrasi ideal tipi ('demokratik değerler ve kurumlar') temel alınarak *yorumlayıcı* bir değerlendirme olarak nitelenebilir. **Demokratik değer ve kurumlar:** "Kurumlar söz konusu olduğunda, kuvvetler ayrılığı ilkesi uyarınca, yargı bağımsızlığı ile birlikte yasama organının önceliği, siyasal partilerin demokratik hayatın vazgeçilmez unsurları olduğu, baskı grupları, sendikalar, diğer sivil örgütlenmelerin çoğulcu ve toplumsal örgütlenmenin dilini oluşturması, bürokratik mekanizmaların rasyonel örgütlenme üzerinde yükselmesi, anayasal teşkilatlanmanın toplumsal odayışmanın göstergesi olması şeklinde ifade edebileceğimiz temel yönelimler ile değerler söz konusu olduğunda, basın özgürlüğü başta olmak üzere temel hak ve özgürlüklerin dokunulmazlığı ve çoğulcu siyasal katılımın gerekliliği, yaşam tarzlarının farklılığının ön kabulü, söylenebilecek nitelendirmelerin başında gelmektedir" (Köker 1992). Muhtıra ilanı, parlamentonun feshedilmemesi, genel seçimler yapılmadan partilerüstü bir hükümetin kurulması biçiminde seyreden özel bir dönemin getirdiği koşullar göz önüne alınarak, bu başlıklara 'temsili kurumların belli aralıklarla yapılan genel ve serbest seçimlere dayanması' kategorisini de eklemek ya da en azından, çoğulcu siyasal katılımın gerekliliği içinde ayrıca belirtmek gerekmektedir.

II. Önbilgi

Araştırmanın verilerine ve değerlendirilmesine geçmeden önce, (1) Milliyet gazetesinde değinilen konulara ve konuların ele alınış tarzlarına bir rehber oluşturması düşüncesiyle, 1971 yılındaki bazı önemli olayların dökümü verilecek; (2) 1971'de Milliyet gazetesinin diğer gazeteler arasındaki yeri, içerik ve teknik özellikleri ve künyesi belirtilecektir.

A. 12 Mart 1971 Muhtırası ve Sonrasındaki Gelişmeler

Muhtıra öncesinde hem Şubat'ta (bir Amerikalı çavuşun kaçırılması), hem Mart'ta (dört Amerikalı askeri görevlinin silah zoruyla kaçırılması) Amerikalılara karşı girişilen eylemler ve üniversitelerde fakültelerin kapatılması, çatışma, arama ve boykot gibi

-
- s. 2- 'Burhan Felek' Burhan Felek
'Doğrusu' Talat Halman
'Düpedüz' Refik Erduran
'Olayların İzinde' İsmail Cem
'Günün Konusu' Sami Kohen
'1971'in Türkiyesinden Çizgiler' Metin Toker
s. 5/7 'Olaylar ve İnsanlar' Hasan Pulur
'Günlük' Ali Gevgilili

⁴Her araştırmada olduğu gibi genellemelerden pek kaçınılmıyor. Bu yazıda da kalemin dizginlerinin tutulamadığı anlar oldu. Yine de, bu genellemelere ihtiyatla yaklaşmak gerek. Haber çözümlemesi yapılsaydı bile...

olaylar (örneğin, 18 Şubat'ta İstanbul Üniversitesi'nin tüm fakültelerinin süresiz kapatılması) gündemde olan konular... Muhtıranın hemen sonrasında, Amerikalıları kaçıranların aranması ve yakalanması ve üniversitelerin kapatılması sayesinde bu konular gündemden inmemiştir. Ancak, yeni hükümetin kurulmasıyla ilgili görüşler, partilerdeki iç huzursuzluklar, parti liderlerinin tutumları, yeni hükümetin kurulması, programını açıklaması, güvenoyu almasıyla ilgili gelişmeler daha ön sıralarda yer almaya başlamıştır. Nisan ayının sonlarından itibaren (özellikle sıkıyönetimin ilanı ile) baskı ortamı anlaşılmaya ve/veya yansıtılmaya başlanmıştır.

Muhtıraya ve muhtırayı izleyen aylardaki bazı önemli olaylara ilişkin kısa açıklamalar:

Muhtıra: 12 Mart muhtırası, ilk bakışta AP hükümetine karşı bir hareket olarak görünmektedir. Çünkü, muhtıra anaşinin, ekonomik ve toplumsal huzursuzlukların kaynağı olarak Parlamento ve hükümeti göstermesine karşı (bkz., muhtıranın 1. maddesi, Özdemir 1989: 228), parlamentoyu feshediyor, partilerüstü bir hükümetin oluşturulması gerektiğini belirtiyordu (bkz., muhtıranın 2. maddesi, Özdemir 1989: 228). Ayrıca, muhtıranın 3. maddesi de, Silahlı Kuvvetlerin istemleri yerine getirilmediği takdirde yönetime el koyma tehdidinde bulunuyordu.

Parlamento ve Hükümet: Parlamento içinde aranan çözüm için formül, tarafsız bir Başbakan ve AP ile CHP'nin temsil edildiği bir bürokrat ve teknokratlar kabinesi idi. CHP'den istifa ederek birkaç saat içinde tarafsız olan Nihat Erim Başbakanlığında oluşturulan kabinede, parlamento dışından isimler çoğunlukta idi. 26 Mart-3 Aralık 1971 tarihleri arasındaki Erim hükümeti, büyük ümitler bağlanan 'reform paketi'ni uygulayamayacaktı. Parlamento reformlara direnirken, uygulanan devlet terörünün destekçisi olarak ölüm cezalarını onaylıyordu (Özdemir 1989: 229).

İstikrar: Öğrenci, işçi ve köylü eylemlerine karşı istikrarı sağlamak üzere başvurulmuş yol TIP, MNP gibi siyasal partilerin, meslek odaları, işçi sendikaları ve öğrenci derneklerinin kapatılması, toplu sözleşme ve grev haklarının askıya alınması, ücretlerin düşürülmesi oldu (Özdemir 1989: 230). Silahlı mücadele gibi yasadışı faaliyetlerde bulunan THKPC, THKO gibi örgütlere ilişkin davaların yanı sıra, DİSK, DEV-GENÇ, TÖS gibi işçi, gençlik ve öğretmen örgütleriyle ilgili siyasal yargılamalar ile Basın Kanununa göre yayınlanan basılı eserler (kitap, dergi, gazete) hakkındaki siyasal davalar da (Özdemir 1989: 232) kuşkusuz istikrarı sağlamak içindi!

Anayasa: Muhtıra öncesi hudutsuz serbestinin faili, tabii ki Türkiye'ye 'bol gelen' Anayasa idi. 1971 ve 1973'deki Anayasa değişiklikleri, temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması, gözaltı süresinin artırılması, memurların sendikalara üye olmalarının yasaklanması, TRT'nin özerkliğinin kaldırılması gibi sivil toplum alanında devlete karşı olmanın önlenmesi kaygısını taşıyan değişikliklerdi.

Yukarıda özetlenen gelişmeler çerçevesinde, parlamenter rejimin askıya alınmaması, demokratik düzenin, demokratik kurum ve değerlerin korunması anlamına geliyor gibi görünmemektedir. Huzur ve istikrar demokrasiye karşı olmakla sağlanabiliyorsa eğer, 1973 ve sonrasında seçimlerle iktidara gelenler icraatlarını bu kısıtlı demokrasi üzerine inşa ettilerse ve yine 12 Eylül 1980 askeri darbesi ekonomik ve siyasal istikrarı sağlamak içindiyse...

B. 1971 Yılında Milliyet⁵

Kuruluş tarihi: 1950

Kurucusu: Ali Naci Karacan

1971'de

Sahibi: Milliyet Gazetecilik AŞ adına, Ercüment Karacan

Genel Yayın Müdürü: Abdi İpekçi

Müessese Müdürü: Nurettin Demirkol

Haber ve Makalelerden Sorumlu Müdür: Hasan Pulur

1970'de

Tirajı: 182.000 - 189.000 (en çok satan 5. günlük gazete)

1969'da

Reklam geliri: 23 milyon (en çok reklam geliri elde eden 2. gazete)

1971'de

Reklama gazetede yer verme oranı: % 36.5 (en çok yer veren 2. gazete)

Küçük ilanlar-Reklam oranı: reklam % 95, küçük ilan % 5

Reklam dışı içerik dağılımı: haber % 48, fotoğraf % 15, röportaj % 6.5, resimli roman ve tefrika % 9.5, yorum-fıkra-makale % 12, diğer % 9.

Haber türü ağırlığı: en çok spor ve iç haberler, en az dış haberler

Sayfa sayısı: 10-12 (diğer büyük gazeteler arasında en fazla)

Başlık, fotoğraf ve metin kullanımı: büyük punto başlık, kısa metin (birinci sayfa haberlerinde başlık, fotoğraf ve kısa metnin kapladığı alan, diğer gazetelere göre en geniş)

Renk kullanımı: daha çok başlıklarda ve reklamlarda (kırmızı, mavi ve sarı)

III. Milliyet'te Demokrasi

Milliyet gazetesinde üç köşe yazarının üç aylık yazıları iki aşamada değerlendirilecektir. Birinci aşama, yazarların demokratik kurumlar ve değerlere ilişkin görüşlerini çizilen ideal tipin kategorileri içinde verme çabası olarak görülebilir. İkinci aşamada ise, gerek tek tek yazarların demokrasi tahayyülü, gerekse -bu yazının başında belirtildiği gibi haberler veri alınmadığı için kısmi olduğu önkabulüyle- *Milliyet*'in demokrasi anlayışı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

A. Demokratik Kurumlar ve Değerler

1. Demokratik Kurumlar

Yargı bağımsızlığı, yasama organı ve siyasal partilere ilişkin yazılarında Burhan Felek, bu kurumlara kişisel bazda yaklaşmaktadır. Milletvekillerinin kişisel çekişmeleri ve 'devlet adamlığı' ağırlık verdiği noktalarıdır.

Burhan Felek, 12 Şubat'ta devletin işleyişindeki tıkanıklıklara ilişkin şunları yazmıştır:

⁵Milliyet'le ilgili verilerin çoğu Şenyapılı 1971, s. 72-109'dan derlenmiştir.

"Bunun için alınacak tedbirlerin başında Devlet idaresinden anlayan, anlar diye geçinen ve onun için milletten vekalet almış kişiler, kişizadeler, siyasiler, politika demokratları, hatta siyaset aristokratları, fikir beyzadeleri, paşazadeleri vardır. Bunlar hele şu günlerde birbirlerine ve birbirlerinin fikir ve hareketlerine o kadar inadına karşı çıkmaktadırlar ki aralarındaki husumet ve birbirini yok etmek veya hiçe indirmekten başka bir münasebet ve tutum yok... En hafifinden birbirlerine yakıştırdıkları vasıf:

– Yalancılık ve hainlik...

Bugün siyasi partilerimiz, siyasi şahsiyetlerimiz, iktidar ve muhalefetteki siyasi makam ve mevki sahiplerimiz birbirlerini gerek şahsi vasıfları, gerekse makam ve mevkilerindeki faaliyetleri bakımından o kadar kötüleyip sıfırın altına düşürmüşler öylesine reddetmişlerdir ki Devlet gemisi tehlikeye uğramak ihtimalleri karşısında millet:

– Yahu! Gelin elbirliğiyle şu tehlikeyi atlatalım! dese bunların değil yanyana gelmek birbirlerinin yüzlerine bakacak halleri yoktur..."

Burhan Felek sürekli yediği politikacıların yerine 'devlet adamı' nosyonunun öneriyor. 25 Mart'taki yazısında 'devlet adamı'nı şöyle tanımlıyor: "Geniş kültürlü, geniş görüşlü, geniş karihalı, geniş müsamahalı... Ve geniş tecrübeli..." Felek'e göre, "Türkiye'de devlet adamı olacak aday çok da, Millet Meclisi'nde pek yok! Seçim sistemi, parti tasarıları ve siyasi hırs yüzünden yok!" Partilerin ve politikacıların yerildiği bir başka yazı da 15 Nisan tarihli ve parlamento-dışı kabineye ilişkin. Felek, bu yazıda parlamento-dışı kabinenin iyi bir şey olduğunu; daha önce Anayasa izin vermesine karşın, bencillikten ve parti çıkarı yüzünden partilerin bunu yapmamış olduğunu iddia etmektedir.

Yine kurumlara ilişkin olarak Burhan Felek'in 10 Mart'taki "Bu Ne Hal?" başlıklı yazısı, baskı gruplarını nasıl değerlendirdiği açısından çok önemli görünmektedir.

"Bizim okuduğumuz Hukuk değişmiş... Şimdi bu modern demokraside, hiç bir nizam, disiplin tanımayan birtakım kuvvetler var.. Küçük: küçük kuvvetler.. Bunlara bu nazariyenin baskı grupları deniliyor. Hocaları hala üniversitelerimizde öğretim üyesidirler. Nedir bu baskı grubu.. Talebe, hoca, dernek, kurul.. Hülasa birbiriyle muayyen ilişkisi olan kalabalıklar... Toplanıp:

– İsteriz. Veya istemezdik!

Diyorlar. Diyorlar. Diyorlar.. Hükümeti veya başka birini alenen hırpalıyorlar.. Kararlara tesir ediyorlar... Bu baskı gruplarının haksız olduklarını bizde Ceza Kanunu işaret etmiştir.. Hali rüeyette olan bir davaya dair eleştirmeler yapmak yasaktır, çünkü hakim tesir altında kalır. Tesir de haksızdır."

Felek'in sıkıyönetimin ilanından sonra 29 Nisan'da Anayasa ve polisle ilgili olarak söyledikleri ise, demokrasiyi nasıl kavradığına ilişkin az bulunur bir örnektir:

"... Her türlü takip hareketi bir Anayasa duvarıyla karşılaşmıştır. Artık anlaşılmıştır ki; bu Anayasa bize bol gelmiştir. Bunu uzun uzadıya müdafaada fayda yok! Bu iş hani profesörlük bir iş bile değildir... Eğer bugünkü polis fiilen ve maddeten kafi olsaydı bazan Anayasayı da atlayarak maznunları tutar ve sonunda da:

– Evet ama işte tuttum! diyebilirdi.

Bektaşının, Ramazanda su içerken kendisini ayıplayan imama:

– Ramazan-ı Şerif gider gene gelir... Devlet giderse bir daha gelmez... Bir vakitler Coğrafya kitaplarında Estonya, Metonya, Litvanya adlarında devletler vardı. Ne oldu bunlaar?... Hoca beyler?... Gene gelenler devletler oldu; Burhan Felek' görmediyse de...

Yargı bağımsızlığına ilişkin olarak, Abdi İpekçi'nin özel okullarla ilgili yazıları, bu demokratik kurumsal düzenlemeyi desteklediği yolundadır. 2 Şubat'taki "Özel Okullar Sorunu" başlıklı yazısında, 625 sayılı kanunun Özel Yüksek Öğretim Kurumları ile ilgili maddelerini iptal eden Anayasa Mahkemesi'nin, kararın gerekçesini açıklamamasını kaygıyla karşılayan İpekçi, 2 Mart'ta⁶ bunu yinelemiş ve "Anayasa Mahkemesi, yeni rejimin getirdiği en büyük garantülerden biridir. Bu kuruluşun itibarına düşecek gölgeler yalnız mahkemeyi değil, rejimi de yaralayacaktır. Dolayısıyla sakıncaları belli olmaya başlayan gerekçesiz karar açıklama davranışının bir gelenek haline getirilmemesi ve bugüne kadar beklenen gerekçelerin daha fazla geciktirilmemelerini diliyoruz" demiştir.

Abdi İpekçi'nin 12 Mart sonrasındaki yazılarında parlamento oldukça geniş bir yer tutmaktadır. 13, 14, 24 Mart'ta yazdığı yazılar, hep parlamenter rejimin kesintiye uğramaması gereği, bunun için parlamentonun yanı sıra (neler olduğu açıklanmayan) diğer kurumların da görevlerini yapmaları isteği üzerine kurulmuştur. 24 Mart'taki "Kabine Kurulurken" başlıklı yazısı ile 25 Mart'taki "Yanılmışız" yazısı oldukça ilginçtir. Nihat Erim'in parlamento desteğine ihtiyacı olmasına karşın, sağa sola taviz vermek gibi bir zorunluluğu olmadığını, bu yüzden de avantajlı olduğunu belirtmekte; ertesi gün ise avantaj olarak belirlediği şeyde yanıldığını, Erim'in kabineyi bağımsız olarak seçemediğini söylemekte ve bu duruma hayıflanmaktadır.

İpekçi'nin Kanun Hükmünde Kararname (KHK) çıkarma yetkisine ilişkin 23 Nisan'daki yazısı ise, hem kuvvetler ayrılığı yasama-yürütme ilişkisi açısından, hem de KHK için vurguladığı gerekçe açısından şöyle değerlendirilebilir: DP yüzünden '61 Anayasasına koyulan hükümetlerin icraatlarını kısıtlayan maddelere karşı hükümeti insiyatif sahibi kılma gereğinden söz eden İpekçi, yine de duyduğu kaygıyı belirtmeden geçemiyor. "Ama yürütmenin yasama gibi işlemesi, yasama yavaş işlerse ilke olarak yararlı da görünse, sınırları belli olmalıdır." Yine de, Erim'in bu yetkiyi asayişsizlik için istediğini, bunu daha önce isteyen AP'nin de Erim'i desteklemesi gerektiğini belirterek, sorunu bir 'asayişsizlik' durumuna indirmekten de geri kalmıyor.

Abdi İpekçi 5 Mart tarihli "Gerillacılık ve Gerçekler" yazısında, gerillacılıktan zamanında dönülmezse, gerillacılar "yalnız kendileri gibi şiddet metoduna inananların değil, Türkiye'de savaşlarını demokratik yoldan yapmaya çalışan ilerici güçlerin de canına ot ukayacak otoriter bir rejimi davet etmekten başka bir sonuç alamayacaklardır" demektedir. Buradaki ilerici güçler ile ifade edilenlerin sendikalar ve diğer sivil örgütlenmeler olup olmadığı belirsizdir; öyle olsa bile, çoğulculuk için bu kadar önemli demokratik kurumlara, gerillacılık gibi bir bağlamda değinilmesi düşündürücüdür.

⁶Abdi İpekçi, Latin Amerika'da olduğu için, 2 Şubat-1 Mart tarihleri arasında gazetede 'Durum' köşesi yer almamaktadır.

İpekçi'nin 29 Mart'taki "Erim Hükümetinin Düşündürdükleri" başlıklı yazısı, bir dersteymişcesine liberal demokrasiyi anlatmaktadır. Siyasal partiler, baskı grupları ve oydaşma gereğinden söz eden bu yazıda İpekçi, serbest seçim ilkesinden başlıyor çok partili demokrasinin ne olduğunu açıklamaya... Erim hükümeti hem bunu düşündürüyor, hem de yazı "...yürürlükte olan parlamenter rejimdir. Özgürlüklerin hiçbiri kısıtlanmamıştır" diye sürüyorsa, ne demeli? Bu sorunun yanıtını da İpekçi veriyor: 4 Nisan'da Ecevit'in kuruluş biçimi demokratik hukuk ilkelerine aykırı diye, hükümete güvenoyu verilmemesi konusundaki isteğine ilişkin olarak, bunun soyut olarak anlaşılır olsa da, somut koşullarla birlikte düşünüldüğünde desteklenemez bir davranış olduğunu yazıyor. İpekçi'ye göre, ya her türlü (ağır-hafif) koşullar altında parlamentarizmi sürdüreceksin, ya da muhtıranın 3. maddesinde belirtildiği üzere Ordu gelecek. "Akılcılık ve gerçekçilik" (yani Abdi İpekçi) birincisini destekliyor.

İpekçi'nin *her koşulda* parlamentarizmin sürekliliği savunusunun demokratik kurumlar açısından vahim sonuçları, 7 Nisan'daki "Güvenoyu ve Sonrası" yazısında ortaya çıkmaktadır. Bu yazıda Erim hükümetinin kuvvetli yanı, partizan isteklerin dolayısıyla da baskının olmayışı sayesinde objektif kr. terlerin uygulanabilirliği olarak belirtilmekte; zaafı arasında ise, parlamentoda dayanak bulmasının güçlüğünün yanı sıra, parlamento dışında çelişik isteklerin tatmin edilemez oluşu üzerinde duruluyor. Böylece, siyasal partiler, baskı grupları, diğer parlamento dışı örgütlenmeler, kısacası çoğulcu anlayış bir tarafa bırakılmış görünüyor.

İsmail Cem'in yazılarında yargı bağımsızlığı, yasama organının önceliği, siyasal partiler, baskı grupları gibi demokrasinin kurumsal öğelerine ilişkin konulara doğrudan gönderme yok. Siyasal partilere ilişkin olarak 13 Şubat'taki "TİP'in On Yılı" başlıklı yazısı, bir partinin değerlendirilmesi şeklinde. Eleştirisi TİP içinde, ona karşı değil. Buradan parlamento içinden bir partiyi tanıtmakta olduğunu çıkarsayabiliriz en çoğu. Cem'in 21 Mart'taki yazısı, muhtıra karşısında "Anayasa'nın korunabilmesi için bütün demokratik çabanın gösterilmesi" gereğini vurgulayarak genel bir demokratik rejimin sürdürülmesi argümanını getirmektedir. Güvenlik Mahkemelerine (27 Nisan) ve üniversite, TRT'nin özerkliği ve genelde Anayasaya karşı nitelikleri yüzünden Tedbirler Tasarısı'na (24 Şubat, 17 Mart) karşı çıkmasıyla da, İsmail Cem'in demokratik kurumları savunduğu söylenebilir.

Her ne kadar demokratik kurumlara ilişkin unsurlarla değerlere ilişkin unsurları birbirlerinden ayırmak güç olsa da, yukarıda daha çok kurumlar konu edilerek yorumlamaya gidildi. Aşağıda ise, temel hak ve özgürlükler, çoğulcu katılım gereği ve farklı yaşam tarzlarının ön kabulü olarak belirlenen değerlere ağırlık verilerek yazarların metinleri irdelenmeye çalışılacaktır.

2. Demokratik Değerler

Burhan Felek'in "Laf Yapan Ağızlar" başlıklı 20 Şubat'taki yazısı ifade özgürlüğü, söz söyleme hakkı ve siyasetin nasıl görüldüğü açısından oldukça önemli: "Hürriyet rejiminin iyi tarafı kimde ne varsa ortaya çıkmasıdır... Hürriyet memleketlerinde politikacıların da foyası meydana çıkar... Artık rabatalı rabatasız herkes konuşuyor hem de Türkiye'de en az bilinen şeyden, politikadan, ekonomiden konuşuyor... Hakiki kıymetler ve kıymetli sözler, ıskarta lafların bolluğu arasında kayboluyor. Bu da milli bir zarardır." Felek aynı yazıda Gülhane Parkında veya Saray içinde, Londra Hyde Parktaki gibi bir konuşma meydanı yapılabileceğine işaret etmektedir. Böylece de siyaseti

siyasetten anlayan seçkinlerin yapması gerektiği gibi elitist bir görüşü savunmuş olmaktadır.

Burhan Felek 3 Mart'ta "PTT'de Direniş" başlıklı yazısında ise, grevlerle ilgili olarak görüşlerini belirtmiştir. Özellikle özel sektörde değil de kamu sektöründeki tekellerde yapılan grevlere karşı çıkarken kullandığı üslubundan, grev yapanlara yaklaşımını çıkarmak mümkün: "Ben teknisyenlerin uzuca çalışmaları taraflısı değilim. Haklarını vermeme de ayıp şeydir. Ama, amme hizmetini aksatacak ve halkı rahatsız edecek grevler, hem sahiplerine faydalı olmuyor, hem de halkı tedirgin ediyor. Buna başka bir şekil aranmalı."

Yazılarında demokratik değerlere Burhan Felek'ten daha sık değinen Abdi İpekçi, daha çok "temel hak ve özgürlükler"den söz etmektedir. İpekçi'nin 6 Mart'taki "Silahlı Mücadele" yazısında totaliter diktaları tanımlamak için kullandığı ölçüt, insanın temel hak ve özgürlüklerinin ortadan kaldırılmasıdır. Parlamenter rejimin korunmasına ilişkin öğütlerle dolu yazılarında da İpekçi, sürekli olarak Türkiye'de temel hak ve özgürlüklerin varlığına işaret etmektedir. Ancak, 27 Nisan'da "Sıkıyönetim" yazısında, özgürlüklerin varlığı kısıtlanmış olmaması vurgusundan şüpheye doğru kaymaktadır: "Bir şiddet tedbiri olan sıkıyönetimin özgürlükleri fazla kısıtlamadan tamamlanması" dileğini dile getirmektedir.

İpekçi'nin yazılarında hak ve özgürlükler ayrıntılandırılmamakta, somut olaylarla ilişkisi kurulmamakta, soyut bir demokrasi belirtkeni olarak sürekli gündeme getirilmektedir. Oysa İsmail Cem'in yazıları açıklayıcıdır. Cem, 24 Şubat ve 3 Mart'ta tedbirler yasasına ilişkin olarak yazdığı metinlerde işgal, boykot, toplu direniş fiillerinin cezalarının üç kat artırılması konusunda, "toplumsal gelişmenin zaten suç niteliğini yumuşattığı hareketlerin cezasını artırmak, ilginç bir çelişmedir" diye yazmaktadır. Toplantı ve gösteri yürüyüşlerinde doğan maddi zarar yüzünden bunları düzenleyenlerin ceza görmesi ile ilgili maddeyi de faille fiil arasındaki bağıllık açısından sorgulamakta ve "bu maddenin, Anayasanın tanıdığı bir hakkı gerçekte kullanılamaz hale getirmesi, ayrıca ilginçtir" demektedir.

İsmail Cem 12 Mart'taki "Falakalı Adalet" başlıklı yazısında ise, bir banka soygununun sanığının karakolda falakaya yatırılmış olması ve falaka sonrası fotoğraflarının basında yayınlanması ile ilgili olarak da, polis ve bağı olduğu İçişleri Bakanlığı'nı Anayasayı çiğnemekle ve kamuoyunu hiçe saymakla eleştirmektedir. Burada, basın ve kamuoyuna ilişkin liberal görüşleri bulmak mümkün.

İsmail Cem, muhura sonrası yayınlanan ilk yazısında (17 Mart) tedbirler yasanın yanı sıra Anayasa değişikliğine de değinmekte, söz konusu değişikliğin "1961 Anayasasının devrimci ve ilerici özünüyle ilişkili Temel Haklarla ilgili" olduğunu belirtmektedir. Temel hakların halkın ilerisinde olması gibi gerekçeleri de mutlak olmayan gerekçeler olarak nitelemektedir.

Demokratik değerler ve özel olarak temel hak ve özgürlüklere bağı olarak vurgulanmadan geçilemeyecek bir nokta: 28 ve 30 Nisan'da dergi ve gazetelerin kapatılmasına ilişkin haberlerin dernek kapatılması ve gözaltularla bir arada verilmesi bir yana, gazetede ki hiç bir köşe yazarı bu konuya yer vermemekte. Temel hak ve özgürlükleri bu kadar sık gündeme getiren bir genel yayın yönetmenine sahip bir gazete için, basın özgürlüğünün böylesine yok sayılması ilginçten de ötedir.

B. Genel Değerlendirme

Tek tek yazarlar üzerine genel bir değerlendirme yapıldığında, Burhan Felek'i "safdil muhafazakar" olarak nitelermek pek de yanlış olmasa gerek. Devlet, disiplin, polis, nizam, birleştirici fikirler, asayiş ve huzur kavramları üzerine kurulu yazılarıyla Felek'in muhafazakarlığı verilendirilebilir.

- "Herşeyden Evvel Huzur'... Büyük incelemeye ne gerek var. Polis sayısını en az 3-4 misline çıkarmalı! Teçhizatını Avrupa'daki emsaline yaklaştırmalı. Bugünkü buhranın baş amili, polisin zayıf kalması. Devlet otoritesi tesis edilmeyen, halka huzur sağlanamayan memlekette medeni hayat olmaz ki demokrasi, parlamento, reform hatta adalet olsun." (31 Mart)

- "Türkiye'de hala memleket ve millet idaresinde bir milli asgari müşterekler tayin ve kabul edilmiş değildir. Bunun lüzumuna kani olanlar da bizim gibi safdillerdir... Çünkü böyle toplayıcı, birleştirici fikirler ortaya atarlara gerici, tutucu... hatta yağcı demeyi ve bunu sıkılmadan tekrarlamayı iş edinmiş olanlar vardır. Bunların çoğu ne dediklerini ve dediklerinin nereye vardığını bilmezler... Ama cehalet mazeret değildir." (22 Şubat)

Burhan Felek'in muhafazakarlığına ilişkin sayısız örnek var. Ancak, 1 Şubat'ta "Hiç mi?" başlıklı yazısında anlattığı Nasrettin Hoca fıkrasının Felek'in devlete, yurttaşlara, sivil örgütlenmelere ve özgürlüklere yönelik bakışını bütünüyle verdiği kanısıyla özetlemenin yeterli olduğunu düşünüyorum. Nasrettin Hoca'nın eşeği çalınır. Kahvedekiler, hırsızlığa karşı çeşitli önlemleri almamış olabileceği inancıyla Hoca'yı suçlarlar. Oysa, o bütün önlemleri almıştır. Sonunda Hoca: "Hayvanı iyi yere bağlamamışım, birine gözetlememişim, karanlıkta bırakmışım. Hepsini benim kabahatim. Ama şu hayvanı çalınan da hiç kabahati yok mu? İnsaf YAHU! demiş." Bu sonucu şöyle okuyabiliriz. Eşeği çalınan Nasrettin Hoca (DEVLET), eşeği (YURTTAŞLARA) başıboş bırakıp bağlamamakla (ÖZGÜRLÜK TANIMAKLA), birilerine göz kulak ol dememekle (GÖZETİM/POLİS VE DİĞER BASKICI DEVLET AYGITLARINI HAREKETE GEÇİRMEMEKLE) ve eşeği karanlıkta bırakmakla suçlanmış (HALKI EĞİTMEMEK/AYDINLATMAMAKLA SUÇLANMIŞ); oysa Hoca'nın yapmamakla itham edildiği şeyleri yapmış olması bir yana (DEVLETİN BUNLARI YAPMASI BİR YANA), hırsızın (ÖĞRENCİLER, İŞÇİLER VE ÜNİVERSİTE HOCALARININ) hiç mi suçu olmadığı sorusunun sorulmamasını Hoca hayretle karşılamıştır. (HİÇ Mİ SUÇU YOK?)

Abdi İpekçi ise, "akıl sesi" olarak adlandırılabilir. Sürekli akılcılık ve gerçekçilikten dem vuran İpekçi'nin yazıları, daha çok günlük iç politikaya ilişkin yorumlardan ve partiler ile parti liderlerine verilen öğütlerden öteye gitmemesine karşın, her söylenen, bir biçimde demokrasiye bağlanmıştır. İpekçi, huzurun ve parlamenter rejimin bekçisiymişçesine yazılar kaleme almıştır ama neler pahasına... Nitekim, parlamenter rejimi savunan ve ordudan çekinen yazıları Nisan sonundan itibaren bir dönüm noktasına gelmiş gibidir. İpekçi'nin demokrasi tasavvuru kuvvetler ayrılığı ve soyut temel hak ve özgürlükler düzeyinde kalmış gibi görünmektedir.

Yazıları incelenen üç köşe yazarı içinde demokratik değerleri gerçekten savunan İsmail Cem'dir. Daha devrimci bir söyleme kaymakla birlikte, sivil yönetimi ve çoğulcu

demokrasiyi savunur görünmektedir. Ayrıca, o dönemdeki gelişmelerle ilgili olarak, sonradan sosyal bilimcilerin yaptıkları çözümlenelerde rastlanan ölçüde isabetli belirlemeler yapmıştır:

- "Sınıfsal çizgilerin keskinleşmekte olduğu toplumlarda, 'parlamentar demokrasi' de, bir seçkinler rejimi olan 'oligarşi' de, klasik 'otoriter düzen' de aslında aynı ekonomik iktidarın değişik siyasal ifade biçimleridir." Cem'e göre, 12 Mart sonrası Türkiye'si, burjuvazinin tarihsel bir dönüm noktasını simgelemektedir. 25 yıllık halk desteği artık tehlikeli bir yük haline gelmiştir. Geçici olarak bu desteğe ihtiyaç olmadığı için de burjuvazi, bir süre için yüksek memurlar ve teknokratlardan yararlanacaktır. Bu işbirliği de, bir "seçkinler yönetimi"dir. (31 Mart)

- Erim hükümetinin reformları, Cem'e göre büyük burjuva radikalizminin (Atatürkçü/devrimci görüşler) benzer amaçlara yönelmiş olduğunun bir göstergesidir. Erim hükümetinin Demirel hükümetinden farkı, kitlelere öncelik tanımını gerektirmeden sanayi kesiminin isteklerini hızla uygulayabilmesi ve 'huzur-asayiş' üzerinde durmasıdır. "Erim hükümeti, yeni ve otoriter bir çerçevede Demirel hükümetinin hakim sınıfsal özelliklerini sürdüreceğe benzermektedir." (7 Nisan)

Görüldüğü gibi, aynı gazetede yazan üç ayrı yazar, üç farklı görüşü savunmaktadır. Sağdan sola, sırasıyla Burhan Felek, Abdi İpekçi ve İsmail Cem dizilmektedir. Özellikle, ilk iki yazar, asayiş ve huzur üzerinde durmaktadır. Bu durumda, bu kavramların *Milliyet* gazetesinin demokrasi betimlemesinde belirleyici olduklarını sösyelyebilir miyiz? Hem de İsmail Cem'in " 'Asayiş' Üzerine" başlıklı 24 Nisan'daki yazısında Erim'in asayiş tedbirlerine ilişkin konuşma üslubuna gönderme yaparak, bunu otoriter rejimlerle ilişkilendirmesi, bir "içimizdeki düşman" kavramı yaratılmaya çalışıldığını ileri sürmesi göz önünde tutulduğunda...

Eğer 1971'deki *Milliyet* gazetesinin genel bir demokrasi tahayyülünden söz edilebilirse, bu çalışma verilerinin ışığında -yani kısmi olarak- bu, ancak ya üç yazarın görüşlerinin ortalaması alınarak, ya da genel yayın yönetmeni ve başyazarı Abdi İpekçi üzerine yoğunlaşarak mümkün olabilir. Aslında, her iki yol da aynı kapağa çıkmaktadır. Yine de en sağlıklı değerlendirme, kurulan ideal tipe gönderme yaparak genel varsayımı merkeze almakla olasıdır.

Demokratik kurumlar söz konusu olduğunda, ilk anda belki de tek anlaşılan kuvvetler ayrılığı ilkesi çerçevesinde, yargı bağımsızlığı, yasamının önceliği olmaktadır. Özellikle Abdi İpekçi'nin yazılarında bu belirgindir. Siyasal partilere verilen yer, daha çok liderlere gönderme yapılmasıyla sınırlıdır. Baskı gruplarına gerek Abdi İpekçi, gerekse Burhan Felek olumsuz anlam yüklemektedir. Diğer demokratik kurumlar söz konusu bile edilmemekte, sanki DİSK, TÖS gibi örgütlenmeler yokmuş gibi davranılmaktadır.

Demokratik değerler açısından ise, ortada dolaşan temel hak ve hürriyetler soyutlamasından öte bir şey görünmemektedir. Bir kez olsun ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü ve diğerlerinden söz edilmemiştir. Seçimler zaten bağlam dışıdır! Dolayısıyla, çoğulcu siyasal katılım ve farklı yaşam biçimlerinin kabulü gibi değerlere hiç yer verilmemiştir.

Demokratik kurum ve değerlere ilişkin bu bulgular, çalışmanın varsayımını doğrular niteliktedir; bunlar statükocu bir seçenek içinde kısmi olarak savunulmakta, dolayısıyla da 'demokrasi' tanımı içinde karşılık bulamamaktadırlar.

Böylesine farklı üç yazarı bir araya getirdiğinden dolayı *Milliyet* için son olarak şu söylenebilir: Gazetenin söyleminde olmayan çoğulcu demokrasi, belki de gazetenin yönetiminde vardır!

Sonuç

12 Mart 1971 ve hemen öncesi-sonrası dönem esas alınarak, genelde Türk basınının, özelde *Milliyet* gazetesinin demokrasiyi nasıl ve hangi göstergeleriyle anlamlandırdığı üzerine kurulan bu çalışma, gazetenin üç köşe yazarının Batı'daki XVIII. yüzyıl siyasal rejimine karşılık gelen bir demokrasi nosyonunda kaldığı sonucuna ulaşmıştır. Dahası, XVIII. yüzyılın sonundaki basın özgürlüğü savaşmaları, bu tahayyüle hiç uğramamış gibidir.

Referanslar

- Aksoy, M. (1960) *Partizan Radyo ve DP*. Ankara: Forum
- Belge, M. (1990) "Sol" Geçiş Sürecinde Türkiye. Der., İ. C. Schick & E.A. Tonak. İstanbul: Belge yay., s. 159-188.
- Briggs, A. (1960) *Mass Entertainment: The Origins of a Modern Industry*. Adelaide: The Griffin Press.
- Curran, J. (1994) "Kamusal bir Alan olarak Medyayı Yeniden Düşünmek" Çev., S. İrvan. AÜ İLEF Yıllık '93, s. 215-243.
- Curran, J. & J. Seaton (1988) *Power Without Responsibility: The Press and Broadcasting in Britain*, 3 rd ed. London: Routledge.
- Dunleavy, P. & B. O'Leary (1987) *Theories of the State: The Politics of Liberal Democracy*. London: MacMillan.
- Eroğul, C. (1990) "Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1945-71" Geçiş Sürecinde Türkiye. Der., İ. C. Schick & E. A. Tonak. İstanbul: Belge yay., s. 112-158.
- Golding, P. (1974) *The Mass Media*. NY: Longman.
- Habermas, J. (1989) *The Structural Transformation of The Public Sphere: An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Çev., T. Burger. Cambridge: Polity.
- Held, D. (1983) "Central Perspectives on the Modern State" *States and Societies*. Der., D. Held et al. Oxford: Blackwell & The Open University.
- Keane, J. (1991) *The Media and Democracy*: Cambridge: Polity.

Keyder, Ç. (1989) Türkiye'de Devlet ve Sınıflar. Çev., S. Tekay. İstanbul: İletişim yay.

Köker, E. (1992) AÜ Sos. Bil. Ens. 'İletişim' yüksek lisans ve doktora programı, "Türk Basınında Demokrasi" semineri için hazırlanan yayınlanmamış araştırma projesi.

McPherson, C.B. (1984) Demokrasinin Gerçek Dünyası. Çev., L. Köker. Ankara: Birey ve Toplum.

Milliyet Gazetesi. 1 Şubat - 30 Nisan 1971.

Oktay, A. (1987) Toplumsal Değişme ve Basın: 1960-1986 Türk Basını Üzerine Uygulamalı Bir Çalışma. İstanbul: BFS.

Özdemir, H. (1989) "Siyasi Tarih (1960-1980)" Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980. Der., S. Akşin. İstanbul: Cem yayınevi, s. 191-264.

Sabine, G. (1951) History of Political Theory. NY: Holt.

Şenyapılı, Ö. (1971) "1970'lerin Başında Sayılarla Türk Basını" Amme İdaresi Dergisi 4 (4), Aralık, s. 67-115.

Therborn, G. (1989) Sermaye Egemenliği ve Demokrasinin Doğuşu. Çev., Ş. Tekeli. Ankara: V Yayınları.

Tunçay, M. (1989) "Siyasal Tarih (1950-1960)" Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye, 1908-1980. Der., S. Akşin. İstanbul: Cem yay.